

Ортағасырлық Ақарық төрткүлі: 2022 ж. жүргізілген зерттеулер бойынша (Оңтүстік Қазақстан)

© 2023 ж. Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б.

Keywords: archaeology, archaeozoology, Talas valley, tortkul Akaryk, structure, cultural layer, ceramics, archaeological periodization, paleofauna, economy

Түйін сөздер: археология, археозоология, Талас өңірі, Ақарық төрткүлі, құрылыс, мәдени қабат, керамика, археологиялық мерзімдеу, палеофауна, шаруашылық

Ключевые слова: археология, археозоология, Таласская долина, торткуль Акарык, строение, культурный слой, керамика, археологическая периодизация, палеофауна, хозяйство

Yeraly Akymbek¹, Mambet Shagirbayev^{1*} and Nesipbay Nurgali¹

¹Doctor of Philosophy (PhD), Leading Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: eraly_a@mail.ru

^{1*}Corresponding-author, Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: mambet_87@mail.ru

¹Laboratory assistant of the Laboratory of Archaeological Technology, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: nesipbay.nurgali01@mail.ru

Medieval tortkul Akaryk: researchers of 2022 (South Kazakhstan)

Abstract. Authors in the article examines the results of archaeological excavations of the site of Akaryk tortkul. Conclusions about the structure, chronology and functions of medieval sites types of tortkuls in the Talas Valley are still not scientifically substantiated. Important is the excavation of medieval tortkuls and the comprehensive study of archaeological materials. The purpose of the research work is to determine the function and chronology of the monument based on the studies of ceramic and osteological materials found in the excavations of tortkul Akaryk. The purpose of the study is to excavate the Akaryk tortkul, archaeozoological analysis of osteological materials and determine the chronology and functions of the tortkul. As a result of excavations (trenches), on the tortkul, it was established that the thickness of its cultural layer was over 1.5 m and that the internal construction wall was located parallel to the external defensive wall. The vast majority of ceramics studied are kitchen vessels. Tortkul Akaryk ceramic was analyzed in comparison with ceramic materials of medieval sites located in Talas Valley, Zhetysu and South Kazakhstan. Results showed that the settlement existed in the 11th–12th centuries. Archaeozoological analyses of animal bones show that there were all types of domestic animals on the farm of tortkul residents. Among osteological materials, the share of domestic ungulates is 98%. Among pets, bones belonging to small cattle predominate. Animal bones are highly fragmented and are typical “kitchen leftovers”.

Source of funding: The publication was carried out within the framework of granted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2021–2023, project IRN AP09260358.

For citation: Akymbek, Ye., Shagyrbayev, M., Nurgali, N. 2023. Medieval tortkul Akaryk: researchers of 2022 (South Kazakhstan). *Kazakhstan Archeology*, 2 (20), 186–202 (in Kazakh). DOI: [10.52967/akz2023.2.20.186.202](https://doi.org/10.52967/akz2023.2.20.186.202)

**Ералы Шардарбекұлы Ақымбек¹,
Мәмбет Сапарбекұлы Шағырбаев^{1*},
Несіпбай Бекболатұлы Нұрғали¹**

¹философия докторы (PhD), жетекші ғылыми
қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы

Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

^{1*}корреспондент авторы, ғылыми қызметкер,
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан

¹археологиялық технологиялар зертханасының
лаборанты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология
институты, Алматы қ, Қазақстан

**Ералы Шардарбекұлы Ақымбек¹,
Мамбет Сапарбекович Шагирбаев^{1*},
Несипбай Бекболатұлы Нұрғали¹**

¹доктор философии (PhD), ведущий
научный сотрудник, Институт археологии
им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

^{1*}автор-корреспондент, научный сотрудник,
Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан

¹лаборант лаборатории археологических
технологий, Институт археологии
им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Ортағасырлық Ақарық төрткүлі: 2022 ж. жүргізілген зерттеулер бойынша (Оңтүстік Қазақстан)

Аннотация. Мақалада Ақарық төрткүліне жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері қарастырылады. Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдердің құрылымы, мерзімделуі және атқарған қызметі туралы тұжырымдар әлі күнге дейін ғылыми тұрғыда негізделмеген. Бұл төрткүл тәріздес ескерткіштерге қазба жұмыстарын жүргізіп, археологиялық материалдарын кешенді зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Зерттеу жұмысының мақсаты Ақарық төрткүліндегі қазбадан табылған керамикалық және остеологиялық материалдарға жүргізілген зерттеулер бойынша ескерткіштің атқарған қызметі мен хронологиясын анықтау болып табылады. Төрткүлге салынған қазба (траншея) нәтижесінде ескерткіштің мәдени қабаты 1,5 м астам екендігі және құрылыс қабырғасының сыртқы қорғаныс қабырғасына параллель орналасқаны анықталды. Қазба жұмыстары барысында жинастырылған керамикалық бұйымдардың басым көпшілігі ас үйде пайдаланылған. Ақарық төрткүлінің қыш ыдыстарына Талас өңірінде, Жетісу және Оңтүстік Қазақстанда орналасқан ортағасырлық ескерткіштердің қыш материалдарымен салыстырмалы талдау жасалды. Керамика кешеніне жүргізілген салыстырмалы зерттеулер ескерткіштің X–XII ғасырларда өмір сүргендігін көрсетті. Жануар сүйектерін археозоологиялық талдау нәтижелері төрткүл тұрғындарының шаруашылығында үй жануарларының барлық түрі болғанын көрсетіп отыр. Остеологиялық материалдардың ішінде үй жануарларының үлесі – 98%. Оның ішінде уақ мал басым бөлігін құрайды. Жануар сүйектері ұсақталып шабылған, яғни әдеттегі «ас үй қалдықтары» болып табылады.

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҰҰБМ Ғылым комитетінің 2021–2023 жж. гранттық қаржыландыру аясында орындалды, жобаның ЖТН АР09260358.

Средневековый торткуль Акарык: по результатам исследований 2022 г. (Южный Казахстан)

Аннотация. В статье рассматриваются результаты раскопок торткуля Акарык. Выводы о структуре, хронологии и функциях средневековых торткулей Таласской долины до сих пор недостаточно обоснованы. Важное значение имеет проведение раскопок такого типа памятников и комплексное изучение археологических материалов. Цель работы: определение функции и хронологии памятника по проведенному анализу керамики и остеологических материалов, найденных при раскопках торткуля Акарык. В результате разведочного шурфа, заложенного на торткуле, была установлена мощность культурного слоя (свыше 1,5 м), также зафиксирован факт, что внутренняя строительная стена расположена параллельно внешней оборонительной стене. Подавляющее большинство изученной керамики – это кухонные сосуды. Анализ керамики торткуля Акарык в сравнении с материалами средневековых памятников, расположенных в Таласской долине, Жетысу и Южном Казахстане, показал, что поселение существовало в XI–XII вв. Археозоологический анализ позволил сделать вывод о том, что в хозяйстве насельников торткуля присутствовали все виды домашних животных. Среди остеологических материалов доля домашних копытных составляет 98% (преобладают кости МРС). Кости животных сильно фрагментированы и являются типичными «кухонными остатками».

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК 2021–2023, ИРН проекта АР09260358.

Для цитирования: Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Средневековый торткуль

Сілтеме жасау үшін: Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Ортағасырлық Ақарық төрткүлі: 2022 ж. жүргізілген зерттеулер бойынша (Оңтүстік Қазақстан). *Қазақстан археологиясы*. 2023. № 2 (20). 186–202-бб. DOI: [10.52967/akz2023.2.20.186.202](https://doi.org/10.52967/akz2023.2.20.186.202)

Ақарық: по результатам исследований 2022 г. (Южный Казахстан). *Археология Казахстана*. 2023. № 2 (20). С. 186–202 (на каз. яз.). DOI: [10.52967/akz2023.2.20.186.202](https://doi.org/10.52967/akz2023.2.20.186.202)

1 Кіріспе (Ақымбек Е.Ш.)

Талас – ежелгі және ортағасырлық қоныстық ескерткіштерге өте бай өңір. Ежелгі қоныстық ескерткіштер көбінде не дөңгелек, не созылған биік төбе күйінде, ал ортағасырлық ескерткіштер керісінше, көпшілігі не төртбұрышты, не шаршылы болып келген. Талас өзенінің тау алды бөлігі мен жазықтықтағы аңғарында көлемі көбінде үлкен, әрі биік болып келген ортағасырлық қалалар көп және бір-біріне жақын орналасқан болса, құмға қарай кеткен аңғарында олардың қатары сирейді және алыс орналасқан. Таластың төменгі ағысындағы қалалардың ішінде Оххум, Шаруашылық, Тектұрмас және т. б. бар. Ал, қалған қоныстық ескерткіштердің басым бөлігі көлемі жағынан өте үлкен емес, әрі биік болмағанымен, жоспарлары төртбұрышты немесе шаршылы келген – төрткүл типтес. Олар саны жағынан да көп. Солардың қатарына ортағасырлық Ақарық төрткүлін жатқызуға болады. Ескерткішті 2022 ж. далалық маусымда Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының Талас археологиялық отряды (жетекшісі: Е.Ш. Ақымбек) жүргізген барлау жұмыстары кезінде Талас өзенінің сол жағалық тепсеңінен анықтады. Ескерткіш жанынан өтетін «Ақарық» деп аталатын арықтың атымен аталды.

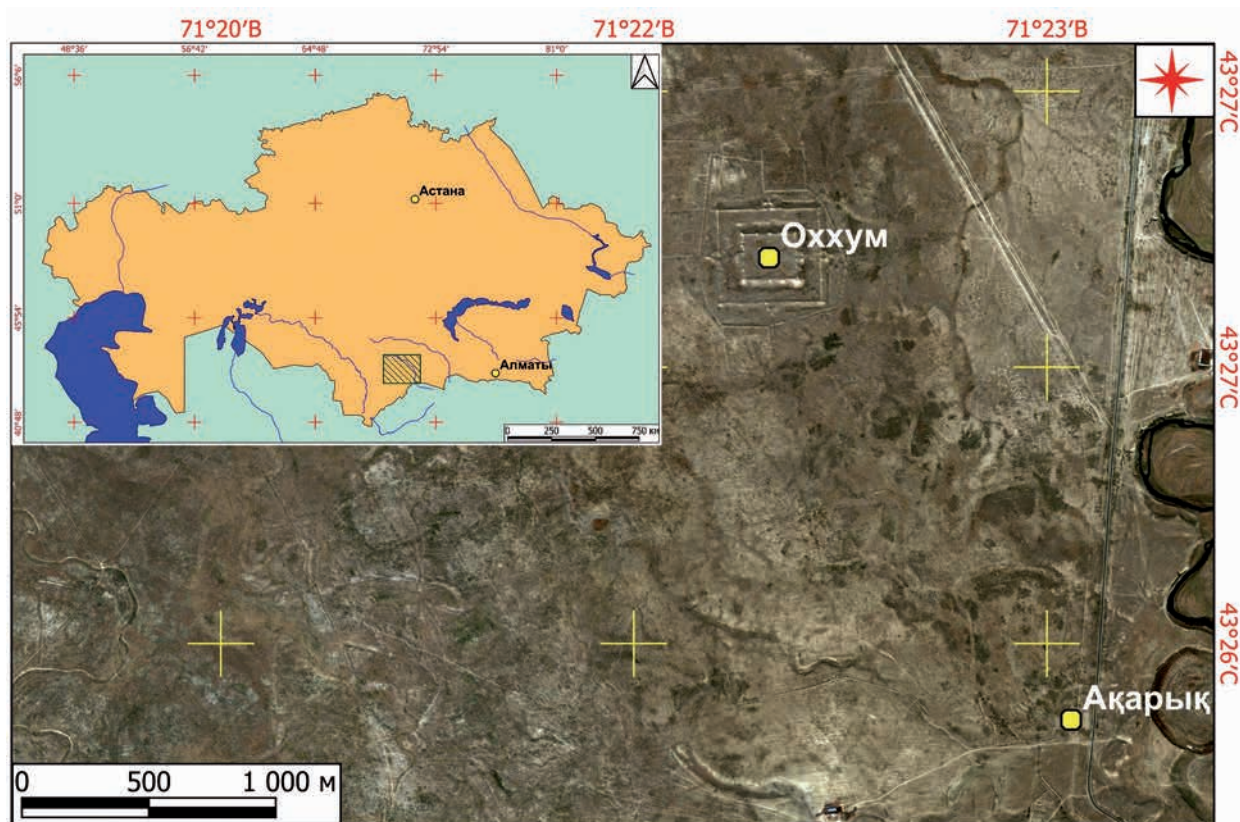
2 Материал және зерттеу әдістері

2.1 Зерттеу жұмыстары (Ақымбек Е.Ш.)

Ақарық төрткүлі Жамбыл облысы, Байзақ ауданы, Шахан ауылынан 6 км солтүстік-батыста, Тегістік–Талапты автожолының сол жағында 40 м жерде, Талас өзенінің сол жағасынан 270 м қашықтықта орналасқан. Төрткүл осы аймақтағы ең үлкен ортағасырлық Оххум қаласының оңтүстік-шығысында (1,8 км) жатыр (1-сур.).

Төрткүл жоспары бойынша шаршылы келген, қабырғалары әлемнің төрт тарабына бағытталған. Көлемі 54×54 м, жайылған жал болып жатқан қабырғаларының ені 15–20 м, биіктігі 1 м, ішінен есептегенде 0,5 м, яғни, ортасы ой болып жатыр. Шығыс сыртқы қабырғасының ішкі жағына жағалай газ құбыры көмілген. Газ құбырын жүргізу барысында мәдени қабаты қазылып, бетінің біраз бөлігі ауыр техника көмегімен сүрілген. Ескерткіштің үстінен және айналасынан 100 м радиустан керамиканың сынықтары кездеседі. Керамика сынықтарының ішінде сырлы ыдыстардың майда сынықтары да бар. Сынап көзенің де сынығы кездеседі.

Ескерткіштің үстінен және маңайынан көп мөлшерде керамика сынықтарының анықталуы, оны жан-жақты зерттеу жұмыстарына алып келді. Төрткүлдің материалын және құрылыс қалдықтарын анықтау мақсатында оңтүстік қабырғасының етегінен 10 м қашықтықтан, жалдың ішкі жағына траншея салынды (2-сур.). Солтүстіктен оңтүстікке бағытталған траншеяның ұзындығы 4 м, ені 1 м. Қазба 2,1 м тереңдікке дейін жүргізілді, нәтижесінде мәдени қабаты қалың құрылыс орны анықталды (3-сур.). Қазбаның ортасынан төрткүлдің оңтүстік қабырғасына қарама-қарсы тұрғызылған қабырға және оның ішкі жағынан шұңқыр шықты. Құрылыс едені 1,6 м тереңдіктен

1-сур. Ортағасырлық Ақарық төрткүлінің Қазақстан картасында орналасуы. Орындаған Мәмбет Шағырбаев

Fig. 1. Location of the medieval tortkul Akaryk on the map of Kazakhstan. Performed by Mambet Shagirbayev

Рис. 1. Расположение средневекового торткуля Акарык на карте Казахстана.

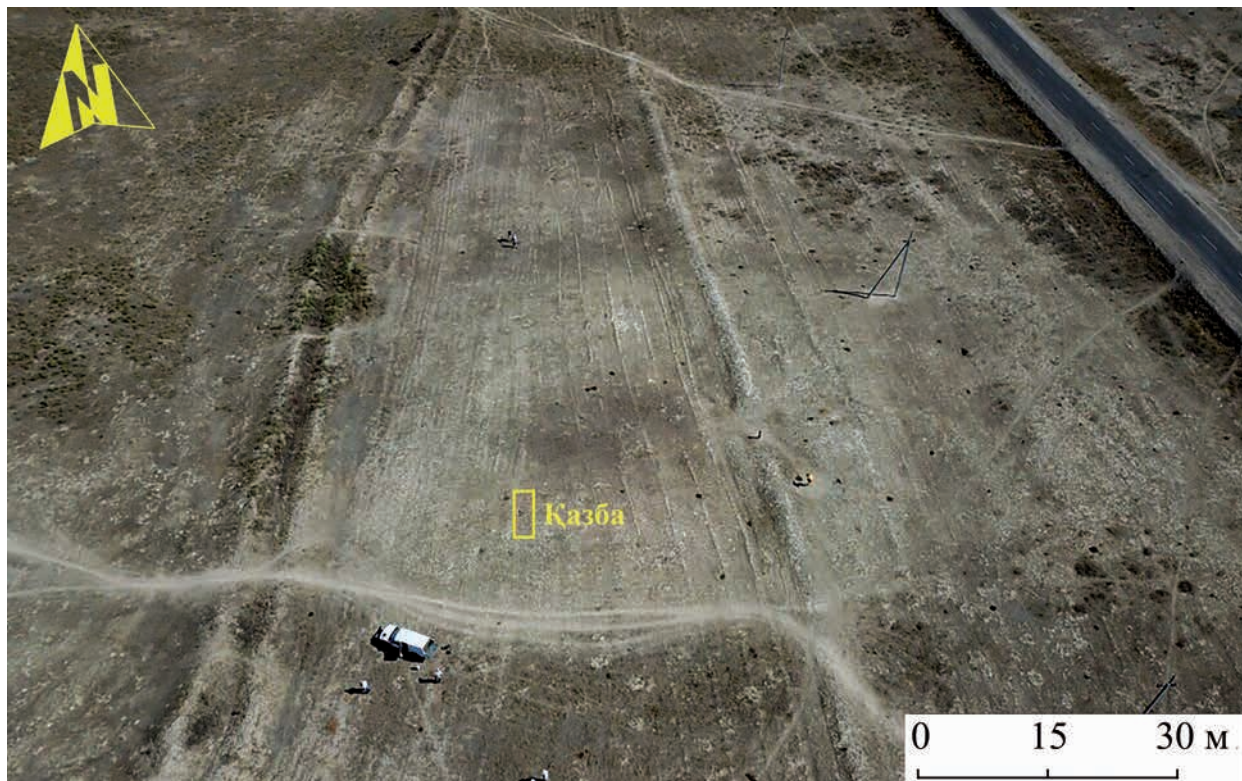
Исполнитель Мамбет Шагирбаев

шықты, еденіне топырақ 0,20–0,30 м қалыңдықта қатты тапталған. Қабырғасының қалыңдығы 1 м, сақталған биіктігі 1,2 м, қабырғаның ішкі жағының еденінен төмен шұңқыр тазаланды. Оның ернеуінің диаметрі 0,9 м, түбінің диаметрі 1,5 м, ұра секілді түбіне қарай кеңіген, тереңдігі 1 м, табаны жер бетінен 2,1 м тереңдікте жатыр. Шұңқыр күл аралас (арасында өртенген ағаш көмірлері бар қабат та бар) топырақ қабатына толған. Қабырғаның іші-сыртында құланды қабырға қабаттары, күл аралас топырақ қабаттары жатыр. Сыртқы қорғаныс қабырға да, ішкі қабырға да негізінен ішке қарай құлағанға ұқсайды. Құланды қабырғаның жатуы осыны көрсетеді. Қазбаның батыс қабырға жиегінен тандырдың қалдығы анықталды. Оның едені 1 м тереңдікте жатыр, ал сақталған биіктігі 0,5 м. Қазба барысында көптеген керамика сынықтары мен остеологиялық материалдар жинақталды.

2.2 Зерттеу әдістері

2.2.1 Керамиканы зерттеу әдістері (Нұрғали Н.Б.)

Керамикалық бұйымдар *морфологиялық талдау әдісіне* сәйкес, қызметтік-технологиялық белгілері бойынша үш топқа жіктелді. Аталған әдіс бойынша қазбадан табылған керамикалар асүйлік, асханалық және шаруашылық-тұрмыстық деп бөлініп, әрбір топтағы қыш ыдыстардың

2-сур. Ақарық. Әуеден сурет (DJI Mavic Pro). Мәмбет Шағырбаев түсірген сурет

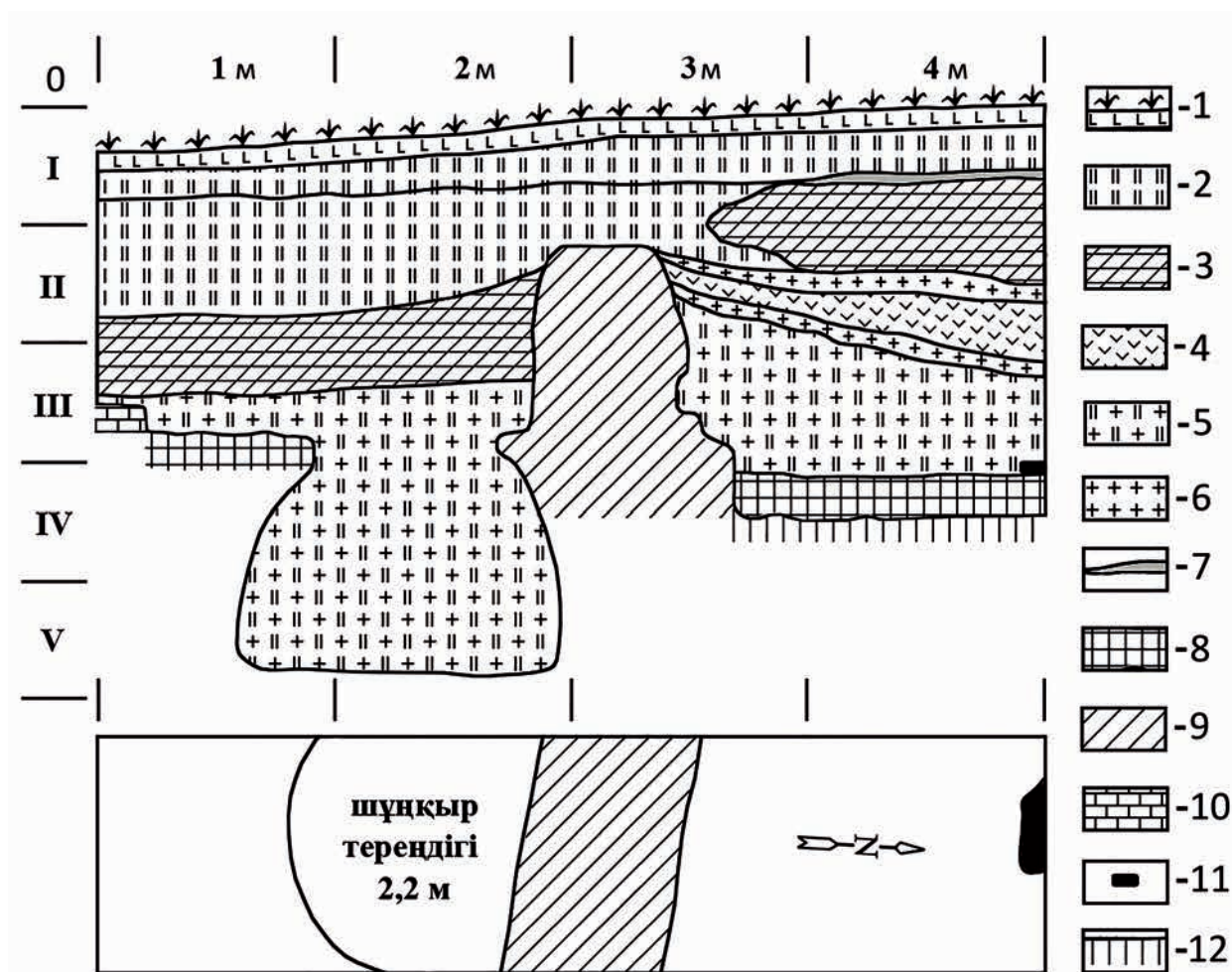
Fig. 2. Akaryk. Aerial view (DJI Mavic Pro). Photo by Mambet Shagirbayev

Рис. 2. Акарык. Аэрофото (DJI Mavic Pro). Фото Мамбета Шагирбаева

сипаттамасы жасалды. *Салыстырмалы талдау әдістері* бойынша қыш ыдыстардың жасалған/қолданылған мерзімдері анықталды. Ақарықтан табылған ыдыс шүмегі және қазан тұтқаларындағы морфологиялық белгілер басқа ескерткіштердің керамикаларындағы ерекшеліктермен салыстырылып, ортақ ұқсастықтар мен айырмашылықтары айқындалды. *Морфометриялық зерттеу әдістері* бойынша қыш ыдыстардың өлшемдері алынып, жасалу және пішінделу ерекшеліктері сипатталды. Барлық өлшемдер электронды штангенциркульдің көмегімен 0,2 мм айырмашылықта жасалды.

2.2.2 Археозоологиялық зерттеу әдістері (Шағырбаев М.С.).

Сүйектерді жануар түрлеріне топтау барысында *салыстырмалы-морфологиялық және салыстырмалы-фауналық әдістер* қолданылды. Жануар сүйектерін морфологиялық талдауда Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, археологиялық технологиялар зертханасында сақталған эталондар жиынтығы пайдаланылды [Ақымбек, Шағырбаев 2020: 116; Шагирбаев, Утубаев 2019: 85–97; Ақымбек, Шагирбаев 2022: 144–150]. Үй жануарларының қаңқа бөліктерінің өзара қатынасын талдауда «бас сүйек», «жеке тістер», «кеуде», «аяқтың жоғарғы бөлігі» және «аяқтың төменгі бөлігі» деп жүйеленді (3-кесте). Жануарлардың жас ерекшеліктері І.А. Silver әдісіне негізделді [Silver 1969: 251–267]. Уақ малдың төменгі жақ сүйектеріндегі азу тістердің өсу реті және түтікшелі сүйек эпифизінің диафизбен «бірігу» жүйесін анықтауда М.С. Шағырбаевтың

3-сур. Ақарық. Траншея. Қазба стратиграфиясы: 1 – шым қабаты; 2 – бос топырақ; 3 – құланды қабырға; 4 – тапталған топырақ; 5 – құл аралас топырақ; 6 – құл; 7 – сұр түсті құл; 8 – тапталған еден; 9 – қабырға; 10 – қаланды кірпіш; 11 – тас; 12 – табиғи жер. Ажар Мамаеваның сызбасы

Fig. 3. Akaryk. Trench. Excavation stratigraphy: 1 – turf layer; 2 – inflatable soil; 3 – blockage; 4 – packed soil; 5 – soil mixed with ash; 6 – ash; 7 – gray ash; 8 – floor; 9 – wall; 10 – brickwork; 11 – stone; 12 – mainland.

Drawing by Azhar Mamayeva

Рис. 3. Акарык. Траншея. Стратиграфия раскопа: 1 – дёрн; 2 – надувной грунт; 3 – завал; 4 – утрамбованный грунт; 5 – грунт смешанной с золой; 6 – зола; 7 – серая зола; 8 – пол; 9 – стена; 10 – кирпичная кладка; 11 – камень; 12 – материк. Чертеж Ажар Мамаевой

РФ Екатеринбург қ., Экология өсімдіктер және жануарлар институтында (ИЭРиЖ УрО РАН) өткен тағылымдама барысында тәжірибе жүзінде қолданған *археозоологиялық зерттеу әдістері* басшылыққа алынды [Шағырбаев 2020: 163–164]. Уақ малдың сойылу мерзімі келесі әдіске негізделеді: жануардың төменгі жақ сүйектегі азу тістердің өсу реті бойынша нақты жасы анықталған соң, қой мен ешкінің әдетте ерте көктемде (ақпан–наурыз) төлдейтіні негізге алынып, жануардың анықталған жасы (ай) осы айларға қосылды.

3 Зерттеу нәтижелері

3.1 Керамикалық материалдар (Нұрғали Н.Б.)

Ақарық төрткүлінен жалпы саны 105 дана керамика фрагменттері табылды. Керамикалық материалдардың 2,9% сырлы, 97,1% сырсыз ыдыстар. Қолданылу қызметіне қарай асүйлік (81,9%), асханалық (16,1%) және шаруашылық-тұрмыстық (2%) деп үшке жіктелді. Қыш ыдыстарды табылған тереңдігіне қарай төрт ярусқа бөліп қарастырамыз.

1-ярустан табылған қыш ыдыс сынықтарының саны 15 дана. Оларды асүйлік (80%) және асханалық ыдыстар (20%) құрайды.

Асүйлік ыдыстар қазанның ернеу және бүйір қабырғаларының сынықтарынан тұрады. Қазандардың барлығы қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Ернеуі сыртқа қарай қайтарылмай жасалған қазан ернеуінің (қалыңдығы 0,8 см) сынығы өте кішкентай болғандықтан, диаметрін анықтау мүмкін болмады. Бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0,5–1 см аралығында ауытқиды. Ыдыстар отта сапалы күйдірілген, түстері қызғылт қоңыр.

Асханалық қыш ыдыстардан құмыраның бүйір бөлшектері табылды. Барлығы шарықта жасалып, пішінделген. Қабырғаларының қалыңдықтары 0,5–0,8 см. Отта сапалы күйдірілген, түстері қызғылт қоңыр.

2-ярустан 37 дана қыш ыдыс бөлшектері табылды. Олар асүйлік (78,3%), асханалық (18,3%) және шаруашылық-тұрмыстық (2,8%) қыш ыдыстарға тиесілі.

Асүйлік ыдыс қалдықтарының барлығы қазанға тән. Қазанның ернеу, тұтқа және бүйір бөлшектерінің сынықтары анықталды. Ернеулерінің диаметрі 19 см, қалыңдығы 0,6–0,8 см. Ернеуі сыртқа қарай қайтарылмай жасалған. Тұтқаларының үстіңгі жағы сүйірленіп келіп үшбұрыштанып, бүйір қабырғасына саңылау тастап, екі ұшы қабырғасына жапсырылып бекітілген. Бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0,4–1,2 см аралығында ауытқиды. Қазандардың барлығы қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Күйдірілу температурасы бірқалыпты. Түстері қызғылт қоңыр.

Асханалық ыдыстар құмыраның бүйір қабырғалары, тұтқа және түп сынықтарынан тұрады. Қабырғаларының қалыңдығы 0,5–1,1 см аралығында ауытқиды. Бүйір қабырғаларының үшеуі шарықта, біреуі қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Күйдірілу температурасы бірқалыпты.

Табылған құмыра тұтқасының қалыңдығы 1,5 см, жалпақтығы 2,2 см. Құмыра тұтқасының іші ұзына бойы тесік, шүмек секілді жасалған. Яғни, құмыра тұтқасы шүмектің де қызметін атқарған (4-сур.). Оның диаметрі 0,6 см. Мұндай шүмекті тұтқалар ортағасырлық Баба-Ата қаласының VIII–IX ғғ. жататын қабатынан [Агеева 1962: 193, рис. 56], Қостөбе [Қасенов 2015: 132, 20-сур.] және Талғар қалаларынан [Кузнецова, Савельева 2019: 34] анықталған.

Құмыра түбінің диаметрі 10 см, түбінің қалыңдығы 0,5 см. Ыдыс шарықта жасалып, пішінделген. Отта сапалы күйдірілген, ыдыстың түсі қызғылт қоңыр.

Шаруашылық-тұрмыстық ыдыстардың ішінде бір дана бүйір қабырға сынығы бар. Бұл – ыдыстың түп бөлшегінен бүйір қабырғасының жоғары қарай көтерілетін бөлігі. Бүйірінің қалыңдығы 2 см. Шарықта жасалып, пішінделген. Отта сапалы күйдірілмеген.

3-ярустан табылған қыш бұйым сынықтарының саны 29 дана. Олар асүйлік (89,7%), асханалық (6,9%) және шаруашылық-тұрмыстық (3,4%) ыдыстардан тұрады. Асүйлік ыдыстарды қазанның ернеу және бүйір қабырғаларының сынықтары және жартылай сақталған қазан құрайды. Қазан ернеуінің қалыңдығы 0,4 см, қабырғасының қалыңдығы 0,6 см. Бүйір қабырғаларының

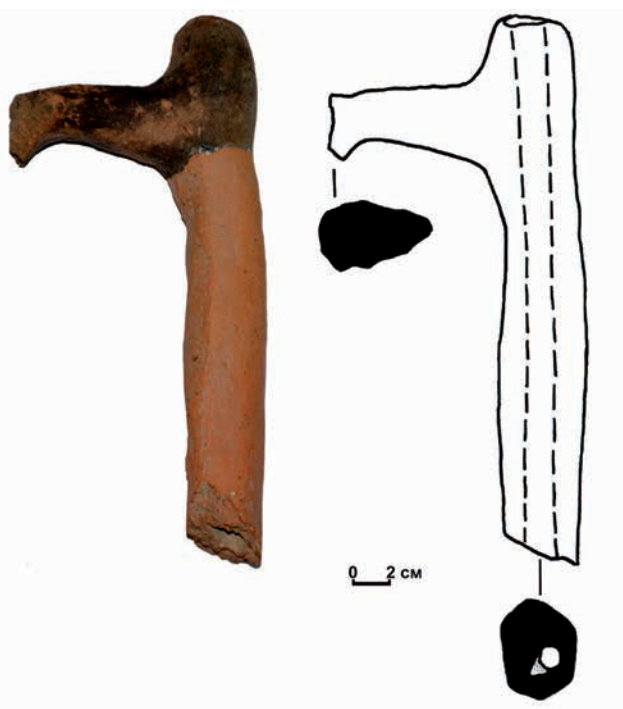
қалыңдықтары 0,6–1,3 см. Қазандардың барлығы қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Отта сапалы күйдірілген, түсі қызғылт қоңыр. Кейбірінің сыртында күйе іздері бар.

Жартылай бүтін сақталған қазан ернеуінің диаметрі 19 см, қабырғасының қалыңдығы 1,1 см. Жасалу әдісінде ернеуі сыртқа қарай қайтарылмағаны байқалады. Горизонт бойымен жапсырылған екі тұтқасының үсті сүйірленіп келіп үшбұрыштанып, асты доғалданып қазан бүйіріне саңылау тастап жапсырылған. Горизонт бойымен орналастырылған, үсті бұрыштанып келген тұтқалар «таластық стилде» жасалған. Себебі, аталған тұтқалар тек Талас өңіріндегі ескерткіштерден кездеседі (5-сур.). Мұндай қазан тұтқалары Талапты төрткүлінен (X–XI ғғ.) [Ақымбек және т. б. 2022б: 162, 4-сур.], Арна төрткүлінен (XI–XII ғғ.) [Ақымбек және т. б. 2022а: 27], Төменгі Барысхан қаласының IX–X ғғ. қабатынан [Нуржанов, Ақымбек 2012: 99, рис. 3] және Туякту-Арча ескерткішінен [Бубнова 1963: 240, рис. 12], Ақтөбе қаласының (Таластық) X–XII ғғ. қабатынан [Кожемяко 1963: 155, табл. 3], Тараз қаласынан [Қасенов 2015: 153, 48-сур.], Қостөбе қаласының XII–XIII ғғ. қабатынан [Қасенов 2015: 137, 27-сур.] табылған.

Асханалық ыдыстардың ішінде құмыраның ернеуі мен бүйір қабырғасының бөлшегі бар. Құмыра ернеуі мойынымен бірге сақталған. Ернеуінің диаметрі 6 см, мойынының диаметрі 2,1 см, қабырғасының қалыңдығы 0,7 см. Құмыра ернеуінен төмен сынған тұтқаның қалдығы сақталған (6-сур.). Ыдыс шарықта жасалған. Отта сапалы күйдірілген, түсі қызғылт қоңыр. Екінші құмыраның бүйір қабырғасының қалыңдығы 0,5 см. Ыдыс шарықта жасалып, пішінделген.

Шаруашылық-тұрмыстық ыдыстардың бүйір қабырғасының бөлшектері табылды. Қабырғаларының қалыңдықтары 1–2 см. Бүйір қабырғалары қатты бөлшектенуге ұшырағандықтан, нақты қай ыдысқа тән екенін айту қиын. Сынықтар құмшаның бөліктері болуы мүмкін. Ыдыстар шарықта жасалып, пішінделген. Отта сапалы күйдірілген, түсі қызғылт қоңыр.

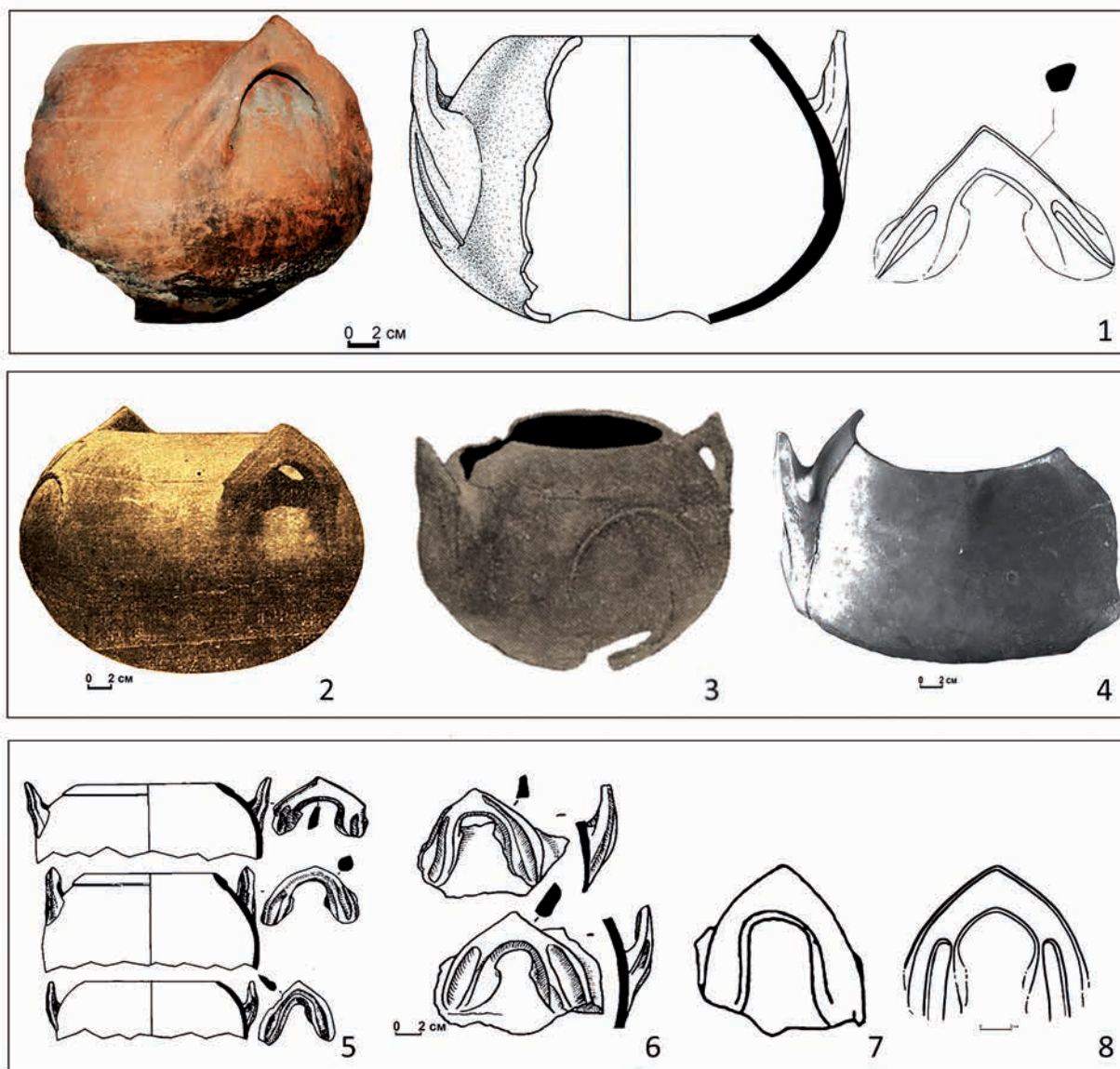
4-ярустан 16 дана қыш ыдыс сынықтары табылды. Олар асүйлік (87,5%) және асханалық (12,5%) ыдыстардан тұрады. Асүйлік ыдыстардың ішінде қазанның ернеуі мен бүйір бөлшектерінің

4-сур. Ақарық. Құмыраның шүмек-тұтқасы.
Өмирғали Доспенбетовтың салған суреті,
Несіпбай Нұрғали түсірген сурет

Fig. 4. Akaryk. Spout-handle of the jug.
Drawing by Umirgali Dospenbetov, photo by Nesipbay Nurgali

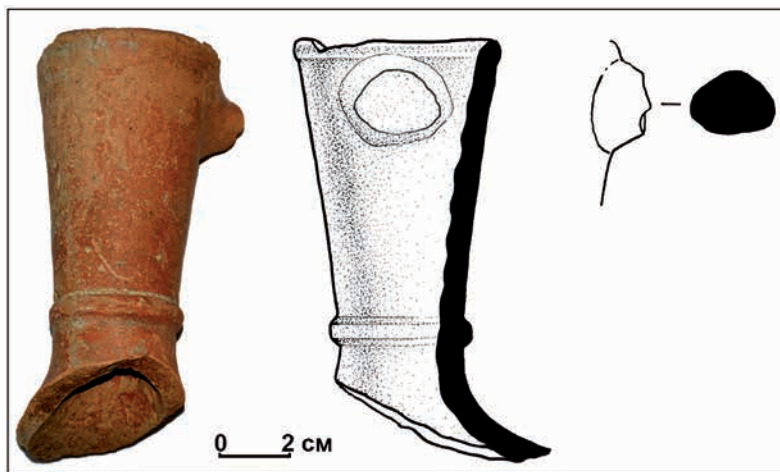
Рис. 4. Ақарық. Носик-ручка кувшина.
Рисунок Умирғали Доспенбетова, фото Несипбая Нұрғали

5-сур. Ақарық. Үшбұрыш тұтқалы қазан және оның ұқсастықтары: 1 – Ақарық төрткүлі; 2 – Ақтөбе (Орловка) қаласы; 3 – Түйекту-Арча; 4 – Тараз; 5, 6 – Қостөбе; 7 – Төменгі Барысхан; 8 – Талапты төрткүлі. 2 – [Кожемяко 1963] бойынша; 3 – [Бубнова 1963] бойынша; 4–6 – [Қасенов 2015] бойынша; 7 – [Нуржанов, Акымбек 2012] бойынша; 8 – [Акымбек және т. б. 2022б] бойынша. Дайындаған Несипбай Нұрғали

Fig. 5. Akaryk. A cauldron with a triangular handle and its analogies: 1 – tortkul Akaryk; 2 – the settlements of Aktobe (Orlovka); 3 – Tuyuktu-Archa; 4 – Taraz; 5, 6 – Kostobe; 7 – Nizhny Baryskhan; 8 – tortkul Talapty. 2 – after – Kozhemyako 1963; 3 – after – Bubnova 1963; 4–6 – after – Kasenov 2015; 7 – after – Nurzhanov, Akymbek 2012; 8 – after – Akymbek et al. 2022b. Prepared by Nesipbay Nurgali

Рис. 5. Акарык. Котел с треугольной ручкой и его аналогии: 1 – торткуль Акарык; 2 – городища Актобе (Орловка); 3 – Туюкту-Арча; 4 – Тараз; 5, 6 – Костобе; 7 – Нижний Барысхан; 8 – торткуль Талапты. 2 – по: [Кожемяко 1963]; 3 – по: [Бубнова 1963]; 4–6 – по: [Қасенов 2015]; 7 – по: [Нуржанов, Акымбек 2012]; 8 – по: [Ақымбек және т. б. 2022б]. Подготовил Несипбай Нұрғали

6-сур. Ақарық. Құмыра мойыны. Өмірғали Доспенбетовтың салған суреті, Несіпбай Нұрғали түсірген сурет

Fig. 6. Akaryk. The neck of the jug. Drawing by Umirgali Dospenbetov, photo by Nesipbay Nurgali

Рис. 6. Акарык. Горлышко кувшина. Рисунок Умиргали Доспенбетова, фото Несипбая Нургали

қалдықтары бар. Ернеулері тым ұсақ болғандықтан, диаметрін анықтау мүмкін болмады. Ернеулерінің қалыңдығы 0,6–1,2 см аралығында ауытқиды. Олардың біреуі шарықта, екеуі қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Жасалу әдісі бойынша ернеулердің екеуі сыртқа қарай қайтарылып (саңырауқұлақ секілді) жасалған. Бірінің ернеуінің үстінен екі қатар сызық, біріне үш қатар айналдыра сызық жүргізілген.

Асханалық ыдыстардан құмыра мен көзенің бүйір бөлшектері табылды. Қабырғаларының қалыңдығы 0,5–0,7 см. Біреуі шарықта, екеуі қолмен

жапсыру әдісі арқылы жасалған. Отта сапалы күйдірілген. Бірінің қабырғасының сыртына арнайы үшкір затпен өрнек сызылған.

Қазба маңынан сегіз дана қыш бұйым сынықтары табылды. Олар асүйлік қақпақ пен қазанның бүйір қабырғасының бөлшектерінен тұрады. Қазанға тиесілі қақпақтың диаметрі 20 см, қалыңдығы 1–1,5 см аралығында ауытқиды. Бетіне ешқандай өрнектер сызылмаған, сыртында күйе іздері бар. Қазан қабырғаларының қалыңдығы 0,8–1,1 см аралығында ауытқиды. Барлығы қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалып, отта сапалы күйдірілген.

Сырлы бұйымдардан үш дана ыдыстың бүйір қабырғасының сынықтары табылды. Қабырғаларының қалыңдығы 0,5–0,7 см. Кесеге тиесілі ыдыс сынықтарының сырының түсі ақшыл сұр болып келген.

3.2 Археозоологиялық материалдар (Шағырбаев М.С.)

Ортағасырлық Ақарық төрткүлінен барлығы 159 дана сүтқоректі жануарлардың сүйектері зерттеліп, оның ішінде 148 данасы (93%) нақты түрге (*species*) ажыратылды. Уақ мал сүйектері 110 дана, оның ішінде бес жануарға тиесілі 21 дана сүйек – қой (14,1%) және тоғыз жануарға тиесілі 89 дана сүйек – уақ мал (60,1%) деп анықталды (1-кесте). Уақ малдың қаңқа сүйектерінің құрамында барлық элементтер бар және олардың 78,1% ұсақталып шабылған. Қаңқа бөліктерінің құрамында кеуде (36,3%) және аяқтың жоғарғы бөліктерінің (22,7%) сүйектері басым (2-кесте). Уақ малдың жас ерекшелігінде кәрі және ересек жануарлар басым екендігі байқалады. 14 бас жануардың ішінде жасы үш жастан асқан – бес жануар (35,7%), бір жарым – екі жас аралығында – төрт жануар (28,5%), бір жасқа дейінгі – бір жануар (7,1%) және жаңа туған – төрт жануар (28,5%) анықталып отыр.

1-кесте – Ақарық төрткүлінің мәдени қабатынан табылған жануар сүйектерінің құрамы мен саны

Table 1 – Composition and number of animal bones found in the tortkul Akaryk cultural layer

Таблица 1 – Состав и количество костей животных из культурного слоя торткуля Акарык

Жануар түрі	Сүйек/жануар саны	Сүйек, %%
Уақ мал – <i>Capra et Ovis</i>	89/9	60,1
Қой – <i>Ovis aries</i>	21/5	14,1
Ірі қара – <i>Bos taurus</i>	31/2	20,9
Жылқы – <i>Equus caballus</i>	2/1	1,3
Түйе – <i>Camelus bactrianus</i>	2/1	1,3
Ақбөкен – <i>Saiga tatarica</i>	3/2	2,0
Жиыны	148/20	100,0
Сүтқоректілер (<i>Mammalia</i> indet)	11	6,9

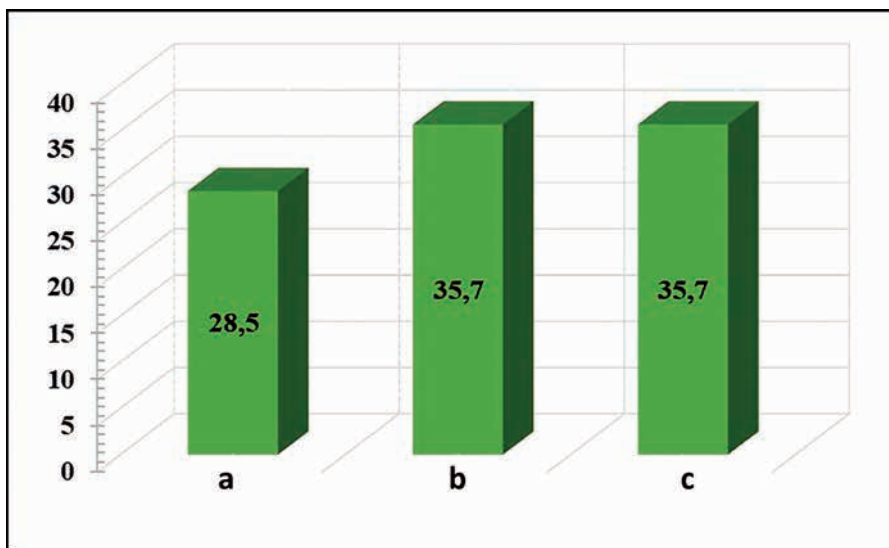
Жануарлардың жас ерекшеліктері негізінде жасалған талдау нәтижесі уақ малдың басым бөлігінің жаздың соңы мен қыстың басында сойылғанын көрсетсе, 30% жуығының көктемнің басында сойылғанын байқаймыз. Алдыңғы екі мезгілде сойылған қойлардың жасы бір жарым – екі жарым жас аралығында болған. Көктемнің басында сойылған жануарлардың жасы алты және 12 айға дейінгі арылықта ауытқиды (7-сур.). Ақарық төрткүлінен табылған қойдың алдыңғы сирағының ұзындығына жүргізілген биометриялық өлшем – 143 мм болатынын көрсетті. В.И. Цалкиннің зерттеу әдісіне [Цалкин 1961: 127] сәйкес, аталған сүйек тиесілі қойдың жота бойынша биіктігі – 70 см құрайды. Өкше сүйектерінің (*calcaneus*) ұзындықтары 63–64 мм аралығында ауытқиды. А.Г. Петренконың көрсеткен әдісі бойынша [Петренко 1984: 28], аталған сүйектер тиесілі жануарлардың жота бойынша биіктігі – 71–72 см болады. Олай болса, Ақарық төрткүліндегі қойлардың жота бойынша биіктігі – 70–72 см аралығында ауытқиды. Бұған дейін Талас өңірінде орналасқан ортағасырлық Талапты [Ақымбек, Шағырбаев 2022: 143], Ақыртас [Ақымбек, Шағирбаев 2021: 79] және Арна [Ақымбек және т. б. 2022а: 31–40] төрткүлдерінен табылған жануар сүйектерінің ішінде тек Талапты мен Ақыртас төрткүлдерінде уақ малдың басым екендігі анықталған. Ортағасырлық Арна төрткүлінде уақ малдың саны ірі қарадан кейінгі екінші орында болды. Бұл Талас өңірінің ортағасырлық тұрғындары үй жануарларының санын төрткүл қызметімен байланысты реттеуі мүмкін екендігін байқатады. Төрткүлдерден табылған үй жануарларының нақты тұқымдық ерекшеліктерін айту қиын. Сүйектерді морфологиялық талдау бойынша бұл сұрақтарға жауап беру қателікке алып келуі мүмкін. Дегенмен, әлемдік археозоологияда қой мен ешкінің ежелгі дәуірлердегі жабайы тұқымдармен байланысы бар екендігін анықтаған палеогенетикалық зерттеулер кездеседі [Трифонов и др., 2021: 181].

2-кесте – Үй жануарларының қаңқа бөліктері бойынша қатынасы

Table 2 – The composition of the departments of the skeleton of domestic animal

Таблица 2 – Состав отделов скелета домашних животных

Қаңқа бөлігі	Ірі қара		Уақ мал	
	Экз.	%	Экз.	%
Бас сүйек	1	3,2	17	15,4
Жеке тістер	2	6,4	5	4,5
Кеуде	13	41,9	40	36,3
Аяқтың жоғарғы бөлігі	6	19,5	25	22,7
Аяқтың төменгі бөлігі	9	29,0	23	20,9
Барлығы	31	100,0	110	100,0

7-сур. Ақарық. Уақ малдың сойылу мерзімдері (%): а – көктемнің басы; б – жаздың соңы; с – қыстың басы

Fig. 7. Akaryk. The season of slaughter of small cattle (%): a – the beginning of spring;
b – the end of summer; c – the beginning of winter

Рис. 7. Акарык. Сезон забоя мелкого рогатого скота (%): а – начало весны; б – конец лета; с – начало зимы

4 Талқылау (Ақымбек Е.Ш.)

Төрткүл орналасқан аймақтағы барлық ескерткіштер Талас өзенінің жағалауына жақын жайғасқан. Ескерткіштердің көпшілігі орта ғасырларға жатады. Олардың ішіндегі ең жақын орналасқан Оххум қаласы 1,8 км қашықтықта. Одан басқа, 1930 жылдардың ортасында анықталған 10-нан астам обалардан тұратын қорым – Оххум қаласына қарама-қарсы [Труды... 1949: 112], Ақарық төрткүлінен 1,7 км солтүстік-шығыста, Талас өзенінің оң жағалауында, өзеннен 0,3 км жерде ССШ–ООБ бағытында тізбектеліп жатыр.

Осы төңіректегі зерттеу жұмыстары негізінен Оххум қаласына жүргізілген. Оххум қаласын зерттеген ғалымдар, оны әртүрлі атағандықтан, қаланың атауы солай берілді. 1894 ж. В.В. Бартольд Әулиеата қаласының солтүстігінде орналасқан Окум қаласын көруге барған. Оның алып жатқан көлемі 1 шаршы верст, үш қатар жал қоршап жатыр деп сипаттайды [Бартольд 1966: 31]. XIX ғ. аяғында жергілікті халық ескерткіштің орнын «Аққұм» деп атағанға ұқсайды. Себебі, оны зерттеуші орыс тілінде айтылуына қарай және орыс тілінде «Окум» деп жазған секілді. Дегенмен, осы күнге дейін ескерткіштен төменірек, Талас өзенінің төменгі ағысында «Аққұм» деген ауыл бар. Зерттеушілер орыс тіліндегі жазылу ережесіне орай «Оххум» деп жазғанға ұқсайды. Осы атаумен ескерткіш мемлекеттік тізімге де алынған. «Оххум» қазақ тілінде ешқандай мағына бермейді. Сондықтан алғашқы атауы «Аққұм» болған.

1936–1938 жж. Материалдық мәдениет тарихы институты мен КСРО ҒА Қазақ филиалының Семиречье археологиялық экспедициясы (жетекшісі: А.Н. Бернштам) ескерткішті «Оххум» деп атап, оны рабад (бекіністі пункт, қамал) қатарына жатқызып, үстінен жинастырылған материалдар бойынша IX–XIII ғғ. мерзімдейді [Труды... 1949: 85–86]. Осы жылдары экспедиция құрамында

болған А.И. Тереножкин Оххум (Акхум) қаласын зерттеп, орталық бөлігі мен оны қоршап жатқан жалдарын 15 жеке бөлікке бөліп сипаттап, қаланың жалын контрэскарпа құрылысына жатқызады [Труды... 1949: 110–112].

Г.И. Пацевич рабад қалдықтары айтарлықтай немесе біршама анық сақталған қалалардың қатарына Оххум (Ох-хум) қаласын да кіргізеді. Қаланың алып жатқан көлемі мен қорғаныс қабырғаларын зерттей келе, А.И. Тереножкиннің пікірін қолдамай, контр-эскарпа бола алмайтындығын түсіндіреді. Үстінен жиналған материалдарды сипаттай отырып, шартты түрде VIII–XIII ғғ. мерзімдеп, үлкен ортағасырлық қаланың қалдығы деп есептейді [Пацевич 1954: 288–290].

1983 ж. Қазақ мемлекеттік университетінің (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) археологиялық экспедициясының барлау тобы (М. Елеуов) қаланы толық сипаттап, екінші қорғаныс қабырғасының шығыс және үшінші қорғаныс қабырғасының оңтүстік жағының орта бөлігіне кесік салып, құрылыс материалы мен салыну технологиясын анықтап, кесіктен шыққан материалдарды зерттей келе, салыстырмалы түрде X–XII ғғ. жатқызады [Шалекенов 1983: 41–44].

1986 ж. ҚазКСР ҒА ТАЭИ археологиялық экспедициясы (К.М. Байпаков) және 2000 ж. ҚР ҒА Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы ескерткіштің толық сипаттамасын алып, топографиялық аэрофото түсірілім жасайды. К.М. Байпаков 1998 ж. шыққан еңбегінде ескерткіштің аэрофото түсірілімінің астына XIII–XV ғғ. деп берген [Байпаков 1998: 109]. Қалаға зерттеу жүргізе келе, оны түрік билеушілерінің ордасына жатқызады [Байпаков 2013: 226–227].

Өңірде ұзақ жылдар зерттеу жүргізген М.С. Қасенов Оххумды ішкі қамалы бар қалалардың қатарына жатқызады. Өз еңбегінде ескерткіштің жан-жақты сипаттамасын беріп, Оххумның жанынан өтетін Таластың сол тармағы – Қарабақыр өзенінен тартылған ұзындығы 2,5–3 км болатын канал туралы мәліметтерді келтіреді. Өз еңбегінде ескерткішті VI–XII ғғ. (тағы бір жерде IX–XII ғғ.) жатқызады [Қасенов 2015: 23–24].

Зерттеу жұмыстарының барлығы Оххум қаласына жүргізілгенімен, оған жақын жатқан Ақарық төрткүлі аса биік болмағандықтан, барлау жұмыстарында көрінбесе керек. Сондықтан да, 1960 ж. шыққан «Қазақстанның археологиялық картасы» тізіліміне енбеген [АКК 1960: 260, № 3746]. 1982 және 2002 ж. «Жамбыл облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағына» [Алипчиев, Байбосынов 1982: 159, № 394; Свод ... 2002: 124, № 139], жекелеген аудан бойынша 2010 ж. шыққан «Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Байзақ ауданы» кітабында да ескерткіш берілмеген [Жамбыл 2010: 158–160, № 118].

Жоғарыда аталған археологиялық барлау-іздігіру жұмыстарында Ақарық төрткүлі анықталмағанымен, 1936–1938 жж. Семиречье археологиялық экспедициясының жұмыстарында, осы маңдағы бір төрткүл сипатталған. Ол Оххумнан үлкен жолмен Н. Ивановка селосына қарай 2,5 км жерде, жолдың оң жағында орналасқан. Төрткүлдің әрбір жағы 100 м, жалының биіктігі 1,3–1,5 м, ішінен ешқандай құрылыс байқалмайды деп жазады [Бернштам 1949: 112]. Н. Ивановка селосы қазіргі қай ауыл екенін анықтау мүмкін болмады. Бірақ экспедиция Оххумнан ары, Таластың төменгі ағысына қарай бармай кері қайтқан секілді. Соған қарағанда Тегістік ауылына қарай бара жатқандағы жол бойындағы төрткүл туралы айтып тұр. Бүгінде Ақарық төрткүлінен 0,65 км оңтүстіктен бір төрткүлдің орны байқалады. Көлемі экспедиция сипаттаған төрткүлге және Оххумнан арақашықтығы да тура келеді. Жалпы, Талас өңірінде үлкен ескерткіштердің маңайына төрткүлдердің орналасуы жиі кездеседі.

5 Қорытынды (Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б.)

Ортағасырлық Ақарық төрткүлі және оған жақын жатқан, көлемі үлкендеу төрткүлдің өмір сүруі Оххум қаласымен байланысты болған секілді. Оххум қаласына жүргізілген зерттеу жұмыстары бойынша, оның мерзімделуінде әр түрлі уақыт берілген. Мұны қаланың орталық бөлігіне кешенді қазба жұмыстарының жүргізілмеуімен түсіндіруге болады. Оххум қаласынан басқа, төрткүлге 10 км радиус аумақта Көделі, Арна және Сарыбарак төрткүлдері орналасқан.

Ақарық төрткүліне салынған қазба жұмыстарының шағын болуына байланысты, қандай мақсатта қызмет атқарғанын анықтау мүмкін болмады. Бірақ, қазба барысында анықталған тандыр ошақ пен қойма ретінде қазылған ұраға, сонымен қатар, қазбаның барлық ярустарынан асүйлік ыдыс сынықтарының көп шығуына қарағанда қазба жүргізілген тұсы күнделікті тұрмыстық бөлме орны болғандығын көруге болады. Ұра деп анықтауымыздың себебі, қабырғаның түбінен және еденнен төмен қарай кеңейіп кеткен. Осы күнге дейін еліміздің оңтүстік аймақтарында көкөніс сақтайтын жерге қазылған шұңқырлардың пішіні осылай келеді. Іші ешқандай қоқысқа толтырылмаған, тек күл аралас топыраққа толған. Шұңқыр төрткүл өмір сүріп тұрғанда қазылған. Уақыт өте шұңқырға, жалпы қабырғаның іші-сыртына күл тасталған. Құланды қабырғаның қалыңдығына қарағанда қабырғасы биік болған. Мәдени қабатының қалың болып қатпарлануы ұзақ уақыт өмір сүргендігін көрсетеді.

Керамикалық бұйымдарға жүргізілген зерттеулер нәтижесінде тамақ пісіруге арналған ыдыстардың басым екендігі белгілі болды. Ыдыс фрагменттерінің басым көпшілігі қазанға тиесілі. Жасалу технологиясы бойынша қыш бұйымдардың негізгі бөлігін қолмен жапсырып жасалған ыдыстар құрайды. Ақарық төрткүлінен табылған қыш ыдыстардың аналогиясын Талас өңіріндегі Талапты, Арна төрткүлдері мен Төменгі Барысхан және Қостөбе қаласынан кездестіреміз. Керамика кешеніне жүргізілген зерттеулер ескерткіштің Х–ХІІ ғғ. жататынын көрсетті.

Жануарлардың сүйектерінің ішінде қаңқаның барлық бөлігіне тиесілі элементтердің кездесуі, жануарды сою жұмыстарының төрткүл аумағында орын алғанын білдіреді. Үй жануарларының ішінде ересек және кәрі жануарларға тиесілі сүйектердің көп кездесуін ерекше атауға болады. Бұл төрткүл тұрғындары үшін «ет өнімдерінің» аса қатты қажеттілік тудырмағанын көрсетеді. Яғни, жануарларды бірінші кезекте жұмыс күші мен мініс көлігі (жылқы/түйе), сүт өнімдері (ірі қара) мен тері-жүн (уақ мал) өнімдерін алу үшін пайдаланған.

Уақ малдың көпшілігі жаздың соңы мен қыстың басында сойылған. Бұл мезгілде жануарлардың басым бөлігі 1,5–2,5 жас аралығында болған.

Ірі қараны төрткүл тұрғындары бірінші кезекте сүт өнімі үшін пайдаланған. Жылқы мен түйе сүйектерінің аздығы, аталған жануарларды ең бірінші жұмыс көлігі үшін пайдаланғанын көрсетеді. Тек сирек жағдайда ғана ет өнімі үшін, оның ішінде тек ересек және кәрі жануарлар ғана сойылған. Сүйектердің ішінде мүжілген элементтердің мүлдем кездеспейді және ит сүйектерінің анықталмауына қарап, аталған жануардың төрткүлдің шаруашылығындағы мөлшерін айтуға әлі ерте деп ойлаймыз.

Ақарық тұрғындары аңшылықпен төрткүлдің өмір сүрген уақытының тек алғашқы кезеңінде айналысқан болуы мүмкін. Оның ішінде жануарды тек «ет өнімі» үшін ғана аулаған. Қазба стратиграфиясының жоғарғы қабатында (төрткүлдің өмір сүрген уақытының соңғы кезеңінде) үй жануарларының саны күрт азаяды (жылқы, түйе сүйектері кездеспейді). Мұның себебі сол кезеңдегі саяси-экономикалық жағдайларға байланысты секілді.

Талас өзенінің оң жағалық тепсеңінде және осы аймақтағы ең үлкен ескерткіш – Оххум қаласына жақын орналасқан Ақарық төрткүлін келешекте зерттеу, оның қандай қызмет атқарғанын көрсетіп, аймақтағы қалалық мәдениет туралы материалдардың қордаланып, бай мәліметтер алынуына көмектеседі.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Агеева Е.И. Памятники средневековья (раскопки на городище Баба-ата) // Археологические исследования на Северных склонах Каратау / Отв. ред. Е.И. Агеева. Алма-Ата: АН КазССР, 1962. С. 97-215.
- 2 Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С. 2018–2019 жылдары «Археологиялық технологиялар зертханасының» атқарған жұмыстарына шолу // Қазақстан археологиясы. 2020. № 2 (8). 114-122-бб.
- 3 Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С. Ортағасырлық Ақыртас төрткүлінің остеологиялық материалдары // Қазақстан археологиясы. 2021. № 1 (11). 72-100-бб.
- 4 Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С. Ортағасырлық Талапты төрткүлінің археозоологиялық материалдарын талдау (2021 ж. қазба жұмыстары бойынша) // Қазақстан археологиясы. 2022. № 2 (16). 136-154-бб.
- 5 Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Ортағасырлық Арна төрткүлі // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «XIV Оразбаев оқулары» халықар. ғыл.-әдіст. конф. м-ры (Алматы қ., 28–29 қазан 2022 ж.) / Жауапты ред. Р.С. Жұматаев. Алматы: Қазақ университеті, 2022а. 22-43-бб.
- 6 Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Ортағасырлық Талапты төрткүлінің керамикасы // Еуразиялық далалық өркениет: адам және тарихи-мәдени орта. Еуразия даласы археологиясы V халықар. конгресінің м-ры (Түркістан қ., 11–14 қазан 2022 ж.). 5 томдық / Бас ред. А. Оңғарұлы; жауапты ред. Б.Ә. Байтанаев, А.Г. Ситдиқов, Д.А. Воякин. Алматы; Түркістан: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2022б. 3-том. 157-168-бб.
- 7 Алипчиев С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. Джамбул: Джамбулский областной историко-краеведческий музей, 1982. 208 с.
- 8 АКК – Археологическая карта Казахстана: Реестр / Сост.: Е.И. Агеева, К.А. Акишев, Г.А. Кушаев и др. Алма-Ата: изд-во АН КазССР, 1960. 449 с., 13 л. ил., карт.
- 9 Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы: Ғылым, 1998. 216 с.
- 10 Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Кн. II. Урбанизация Казахстана в IX – начале XIII в. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Марғұлана, 2013. 514 с., ил.
- 11 Бартольд В.В. Сочинения. Т. VI. Работы по истории ислама и Арабского халифата / Отв. ред. И.Н. Винников. М.: Наука, 1966. 784 с.
- 12 Бубнова М.А. Добыча серебро-свинцовых руд в Шельджи в IX–XII вв. // Археологические памятники Таласской долины / Отв. ред. П.Н. Кожемяко. Фрунзе: Илим, 1963. С. 225-262.
- 13 Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Байзақ ауданы. Алматы: Жамбыл облысы Мәдениет басқармасы, 2010. 204 б.
- 14 Касенов М.С. Талас өңірінің отырықшылық мәдениеті (VI–XIII ғғ.). Атырау: Х. Досмұхамедов ат. Атырау мемлекеттік ун-ті баспасы, 2015. 180 б.
- 15 Кожемяко П.Н. Оседлые поселения Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины / Отв. ред. П.Н. Кожемяко. Фрунзе: Илим, 1963. С. 145-225.
- 16 Кузнецова О.В., Савельева Т.В. Гончарное ремесло в средневековом Талгаре. Альбом. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Марғұлана, 2019. 220 с.
- 17 Труды Семиреченской археологической экспедиции (1936–1938 гг.). Таласская долина / Сост.: А.Н. Бернштам. Алма-Ата: изд-во АН КазССР, 1949. 229 с.
- 18 Нуржанов А.А., Ақымбек Е.Ш. Средневековое городище Нижний Барсхан в Таласской долине // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2012. № 3. С. 94-107.

- 19 Пацевич Г.И. Историческая топография городов и поселений Юга Казахстана VII-XV в.в. (по археол. данным): дис. ... канд. ист. наук. М.: Институт истории материальной культуры, 1954. 408 с. + ил.
- 20 Петренко А.Г. Древнее и средневековое животноводство Среднего Поволжья и Предуралья. М.: Наука, 1984. 175 с.
- 21 Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область / Отв. ред. К.М. Байпаков. Алматы: РГП «НИПИ ПМК», 2002. Т. 2. 350 с., карты, ил.
- 22 Трифонов В.А., Шаймуратова Д.Н., Асылгараева Г.Ш., Монахов С.П., Молодцева А.С., Аськеев А.О., Аськеев И.В., Аськеев О.В. Археогеномика доместикии животных Евразии // Поволжская археология. 2021. № 1 (35). С. 179-186.
- 23 Цалкин В.И. Изменчивость метаподии у овец // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биология. 1961. Т. 66. Вып. 5. С. 115-132.
- 24 Шағирбаев М.С., Утубаев Ж.Р. Жануар асықтарының археозоологиялық зерттелуі (Бәбіш мола қаласының материалдары бойынша) // Қазақстан археологиясы. 2019. № 4 (6). 79-116-бб.
- 25 Шағирбаев М.С. Екатеринбург қаласына ғылыми іс-сапар туралы // Қазақстан археологиясы. 2020. № 1 (7). 161-167-бб.
- 26 Шалекенов У.Х. Отчет по теме: «Археолого-этнографическое изучение Чуйской долины». Алма-Ата: 1983 // Архив ИА КН МОН РК. Ф. 11, оп. 2, д. 1957, 117 л.
- 27 Silver I.A. The Ageing of Domestic Animals // Science in Archaeology. Basic books, Inc., Publishers. New York, 1969. Pp. 250-268.

REFERENCES

- 1 Ageeva, E. I. 1962. In: Ageeva, E. I. (ed.). *Arheologicheskie issledovaniya na Severnyh sklonah Karatau* (Archaeological research on the Northern slopes of Karatau). Alma-Ata: "Nauka" Publ., 97-215 (in Russian).
- 2 Akymbek, E. Sh., Shagirbayev, M. S. 2020. In: *Kazakstan arheologiasy* (Kazakhstan Archeology), 2 (8), 114-122 (in Kazakh).
- 3 Akymbek, E. Sh., Shagirbayev, M. S. 2021. In: *Kazakstan arheologiasy* (Kazakhstan Archeology), 1 (11), 72-110 (in Kazakh).
- 4 Akymbek, E. Sh., Shagirbayev, M. S. 2022. In: *Kazakstan arheologiasy* (Kazakhstan Archeology), 2 (16), 136-154 (in Kazakh).
- 5 Akymbek, E. Sh., Shagyrbaev, M. S., Nurgali, N. B. 2022a. In: Zhumatayev, R. S. (ed). *XIV Orazbaevskie chteniya* (14th Orazbayev Readings). Almaty: "Kazakh University" Publ., 22-43 (in Kazakh).
- 6 Akymbek, E. Sh., Shagyrbaev, M. S., Nurgali, N. B. 2022b. In: Onggaruly, A., Baitanayev, B., Sitdikov, A., Voyakin, D. (eds.). *Euraziya dalasy arheologiyasy V halykaralyk kongresinin materialdary* (Materials of the 5th International Congress of Archaeology of the Eurasian steppe). In 5 vol. Vol. 3. Almaty; Turkestan: Margulan Institute of Archaeology, 157-168 (in Kazakh).
- 7 Alipcheev, S., Baibosynov, K. 1982. *Svod pamyatnikov istorii i kultury Dzhambul'skoy oblasti* (The official list of historical and cultural monuments of the Jambul region). Jambul: Jambul Regional Museum of Local history Publ. (in Russian).
- 8 1960. Ageeva, E. I. Akishev, K. A. Kushaev G. A. et al. (compl.). *Arheologicheskaya karta Kazakhstana* (Archaeological map of Kazakhstan). Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR (in Russian).
- 9 Baipakov, K. M. 1998. *Srednevekovye goroda Kazakhstana na Velikom Shelkovom puti* (Medieval cities of Kazakhstan on the Great Silk Road). Almaty: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 10 Baipakov, K. M. 2013. *Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana (po materialam issledovaniy Yuzhno-Kazakhstanskoy kompleksnoy arheologicheskoy ekspeditsii)* (Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan (based on the research materials of the South Kazakhstan Complex Archaeological Expedition)). Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 11 Bartold, V. V. 1966. In: Vinnikov, I. N. (ed.). *Sochineniya* (Essays). Vol. VI. Moscow: "Nauka" Publ (in Russian).

- 12 Bubnova, M. A. 1963. In: Kozhemyako, P. N. (ed.). *Arheologicheskie pamyatniki Talasskoy doliny (Archaeological sites of the Talas Valley)*. Frunze: "Ilim" Publ., 225–262 (in Russian).
- 13 2010. Amzeuly, A., Baipakov, K. M., Daurenbekov, K. K. (compl.). *Zhambyl oblysy tarih zhane madeniet eskertkisherinin Zhinagy. Baizak audany (Collection of historical and cultural monuments of Zhambyl region. Baizak district)*. Almaty: Department of culture of Zhambyl region (in Russian).
- 14 Kasenov, M. S. 2015. *Talas onirinin otyrykshylyk madenieti (VI–VIII gg.) (Settlement culture of the Talas Region (6th–13th centuries))*. Atyrau: Atyrau Dosmukhamedov State University (in Kazakh).
- 15 Kozhemyako, P. N. 1963. In: Kozhemyako, P. N. (ed.). *Arheologicheskie pamyatniki Talasskoy doliny (Archaeological sites of the Talas Valley)*. Frunze: "Ilim" Publ., 145–225 (in Russian).
- 16 Kuznetsova, O. V., Savelieva, T. V. 2019. *Goncharnoe remeslo v srednevekovom Talgare. Albom (Pottery in medieval Talgar. Album)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 17 1949. Bernshtam, A. N. (ed.). *Trudy Semirechenskoy arheologicheskoy ekspeditsii (1936–1938 gg.)*. Talasskaya dolina (Proceedings of the Semirechensk Archaeological expedition (1936–1938). Talas Valley). Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR (in Russian).
- 18 Nurzhanov, A. A., Akymbek, E. Sh. 2012. In: *Izvestiya Natsionalnoy akademii nauk RK (News of the National Academy of Sciences RK)*, 3, 94–107 (in Russian).
- 19 Patsevich, G. I. 1954. *Istoricheskaya topografiya gorodov i poseleniya Yuga Kazakhstana VII–XV v.v. (po arheologicheskim dannym) (Historical topography of cities and settlements of the South of Kazakhstan in the 19th–20th century (according to archaeological data))*. Moscow: Institute for the History of Material Culture (in Russian).
- 20 Petrenko, A. G. 1984. *Drevnee i srednevekovoe zivotnovodstvo srednego Povolzhiya i Preduraliya (Ancient and medieval animal husbandry of the Middle Volga river region and the Urals)*. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 21 2002. Baipakov, K. M. (ed.). *Svod pamyatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Zhambylskaya oblast (The official list of the historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Zhambyl region)*. Vol. 2. Almaty: Republican State Enterprise Scientific Research and Design Institute of Monuments of Material Culture (in Russian).
- 22 Trifonov, V. A., Shaimuratova, D. N., Asylgaraeva, G. Sh., Monahov, S. P., Molodtseva, A. S., Askeev, A. O., Askeev, I. V., Askeev, O. V. 2021. In: *Povolzhskaya arkheologiya (Volga River Region Archaeology)*, 1 (35), 179–186 (in Russian).
- 23 Tsalkin, V. I. 1961. In: *Byuleten Moskovskogo obshchestva ispytateley prirody. Otdel biologiya (Bulletin of the Moscow Society of Nature Testers. Department of Biology)*, vol. 66. Issue 5, 115–132 (in Russian).
- 24 Shagirbayev, M. S., Utubayev, Zh. R. 2019. In: *Kazakstan arheologiasy (Kazakhstan Archeology)*, 4 (6), 79–116 (in Kazakh).
- 25 Shagirbayev, M. S. 2020. In: *Kazakstan arheologiasy (Kazakhstan Archeology)*, 1 (7), 161–167 (in Kazakh).
- 26 Shalekenov, U. Kh. 1984. In: *Archive of the Margulan Institute of Archaeology*. F. 11, op. 2, d. 1957 (in Russian).
- 27 Silver, I. A. 1969. In: *Science in Archaeology*. Basic books, Inc., Publishers. New York, 250–268.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. /
Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. /
Disclosure of conflict of interest information. The authors claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 13.02.2023.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 26.03.2023.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 07.04.2023.

